

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПОЛІТИЧНИХ
І ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
ІМ. І. Ф. КУРАСА
ЦЕНТР ІСТОРИЧНОЇ ПОЛІТОЛОГІЇ

Станіслав Кульчицький

**ВОЛОДИМИР
ВИННИЧЕНКО**

*«Бути чесним
з собою...»*

Київ
Парламентське видавництво
2019

УДК 32-051Вин(477)
К90

Серія
«Політичні портрети»

Заснована в 2018 році

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Інституту політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І. Ф. Кураса НАН України
(протокол № 4 від 19 червня 2018 року)*

Кульчицький С. В.

К90 Володимир Винниченко: «Бути чесним з собою...». — К. : Парлам. вид-во, 2019. — 512 с. — Іл., ім. пок. — (Серія «Політичні портрети»).

ISBN 978-966-922-155-1

Книга розповідає про життя і політичну діяльність Володимира Винниченка (1880–1951) — професійного революціонера, одного з керівників Української соціал-демократичної робітничої партії та Української Народної Республіки, безкомпромісного борця з ленінсько-сталінською тоталітарною системою, талановитого письменника і драматурга. Автор полемізує з поширеними в історіографії оцінками В. Винниченка як націонал-комуніста і доводить, що його світогляд не мав нічого спільного з ленінсько-сталінською системою поглядів на взаємовідносини особи, держави і суспільства.

Розрахована на широке коло читачів, усіх, хто цікавиться історією України.

УДК 32-051Вин(477)

Книга проілюстрована фотографіями, документами й матеріалами, що зберігаються в Інституті літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України, Центральному державному кінофотофоноархіві України ім. Г. С. Пшеничного, Національній бібліотеці України ім. В. І. Вернадського та Інституті історії України НАН України. Ілюстрації підібрала О. В. Юркова (Інститут історії України НАН України).

ISBN 978-966-922-155-1

© С. В. Кульчицький, 2019

ПЕРЕДМОВА

В українських національно-визвольних змаганнях 1917–1920 років присутні три ключові постаті: Михайло Грушевський, Володимир Винниченко і Симон Петлюра. Пострадянська історіографія віддає належну шану М. Грушевському, починає визнавати безперечні заслуги С. Петлюри, але явно недооцінює історичну роль В. Винниченка.

Володимир Винниченко увійшов у революційну добу, будучи видатним українським письменником і драматургом. Літературознавці високо цінують дореволюційні й пореволюційні твори Винниченка, ставлячи його в один ряд з найбільш видатними європейськими письменниками ХХ століття. Деякі твори вивчаються в загальноосвітній школі з перших років незалежності України. І все-таки ми не маємо повного зібрання його творів, на відміну від інших видатних українських письменників того часу. Судячи з усього, не матимемо й найближчими роками. Більш-менш повні збірки його романів, повістей і п'єс (до 30 томів), які двічі друкувалися в радянській Україні 1920-х років, були знищені в 1930-х роках, коли письменник став особистим ворогом всесильного Й. Сталіна. Впродовж багатьох десятиліть ім'я Володимира Кириловича можна було згадувати тільки в негативному контексті — як лідера «українських буржуазних націоналістів». Прагнучивилучити це ім'я з пам'яті українського народу, російсько-радянські вожді репресували не письменника, а політичного діяча, в еміграції — як публіциста, що використовував свій яскравий письменницький дар з метою викриття деструктивної політики Кремля щодо України.

Виникає запитання: чому в зарубіжній і вітчизняній пострадянській історіографії державотворча діяльність Володимира Кириловича не показана з належною силою й повнотою? Чому він постає перед читачами націонал-комуністом, тобто політиком, який прагнув нав'язати своєму народу комуністичне пекло у припадній обгортці «світлого майбутнього»?

Щоб зробити з Винниченка націонал-комуніста, особливих зусиль не вимагалось. По-перше, в Кремлі робили максимум можливого, щоб використати його ім'я для зміцнення радянської влади в Україні, особливо в ті часи, коли влада більшовиків хиталася. По-друге, він вважав себе українським комуністом, але аж ніяк не пов'язував цей термін з російськими соціал-демократами, які пішли за В. Леніним і проголосили себе у 1917 році комуністами. По-третє, він робив спроби порозумітися з вождями російського комунізму, коли вважав, що нещиро проголошувані ними народні гасла відповідають їхнім справжнім намірам.

Серед керівників Української Народної Республіки доби Центральної Ради і Директорії Володимир Кирилович займав ліві позиції. Він вважав себе представником інтересів пригноблених робітничо-селянських мас, які під час революції об'єдналися в ради робітничих і солдатських депутатів. Проте в політичних орієнтаціях Винниченка був істотний нюанс, який часто ігнорують: ішлося, як казав його колега по партії українських соціал-демократів Володимир Чехівський, про ради, «неопоганені» присутністю російських більшовиків. В. Винниченко був послідовним і безкомпромісним противником радянської влади в її ленінській інтерпретації: як диктатури керівників більшовицької партії під прикриттям радянської державності.

В. Винниченко надзвичайно гостро відчував загрозу самому існуванню українського народу, яка йшла від Москви — хто б у ній не панував. Його пристрасні заклики до збереження національної ідентичності українців особливо актуальні в наші часи. Адже ми почали усвідомлювати цю загрозу так само гостро тільки з 2014 року.

Автор сподівається, що створений у цій книзі політичний портрет змусить читачів по-новому поглянути на цю історичну постать. Треба віддати належне незламному борцю за свободу і незалежність України Володимирові Винниченку.

ЗМІСТ

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ	5
ПЕРЕДМОВА	7
<i>Розділ 1.</i> Володимир Винниченко — політик, письменник, людина	9
<i>Розділ 2.</i> Перші етапи життєвого шляху	49
Дитячі та юнацькі роки	51
Раннє мужніння	57
Знову в еміграції	68
У московському підпіллі	86
<i>Розділ 3.</i> У Центральній Раді	95
Повалення самодержавства	97
Утворення Центральної Ради	102
Збройні сили Української Революції	118
Перша поїздка до Петрограда	129
Перший Універсал Центральної Ради	137
Другий Універсал Центральної Ради	148
На чолі виконавчої влади	169
Третій Універсал Центральної Ради	187
Четвертий Універсал Центральної Ради	213
<i>Розділ 4.</i> На чолі Директорії УНР	237
У політичних сутінках	239
Підготовка повстання проти гетьмана	248
У Директорії	268
Агонія УНР	289

<i>Розділ 5.</i>	Спроби порозуміння з більшовиками	337
	В. Винниченко як «український комуніст»	339
	Напередодні поїздки	356
	Переговори	373
<i>Розділ 6.</i>	Життя в еміграції (1920–1934 роки)	399
	Ворог народу	401
	У Німеччині	406
	«Поворотівські» настрої	414
<i>Розділ 7.</i>	Останні роки життя Володимира Винниченка	443
	Мужен	445
	Війна	452
	Вихід із забуття	460
	Перелам світогляду	469
	Підсумок життя	479
	ПІСЛЯМОВА	483
	ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК	498

Розділ 6
ЖИТТЯ В ЕМІГРАЦІЇ
(1920–1934 РОКИ)

*«Так звані “комуністи” викидають
з України мої праці. Ох Москва, Москва,
щоб ти не будувала, а виходить тюрма!»*

В. Винниченко

ВІРОГ НАРОДУ

Вересень 1920 року — одна з важливих дат у Винниченковому житті. Він не прийняв продиктованих Москвою «правил гри» і знову опинився на чужині. Відмова від співробітництва з більшовиками поставила крапку на кар'єрі політика, хоч він тоді цього не усвідомлював. Багато років він не втрачав надії повернутися на Батьківщину, спочатку активним політиком, а згодом — приватною особою. Проте ця надія не впливала на характер його гострих висловлювань щодо політичної лінії більшовиків.

Прагнучи бути чесним і з собою, і з іншими, Володимир Кирилович не піддавав свої висловлювання і дії самоцензурі. Після повернення він виступив з відкритим листом «Революція в небезпеці! (Лист Закордонної групи УКП до комуністів і революційних соціалістів Європи та Америки)». Цей памфлет був надрукований окремою брошурою одночасно українською, німецькою, французькою та італійською мовами. Брошура мала вихідні дані «Відень-Київ, 1920 р.».

Малотиражна брошура на початку 20-х років загубилася серед багатьох сотень тисяч різноманітних зразків поліграфічної продукції, що з'явилися тоді в Європі, але вдруге народилася в упорядкованому Тарасом Гунчаком і Романом Сольчаником тритомному збірнику документів і матеріалів «Українська суспільно-політична думка в 20 столітті». Тритомник був надрукований мюнхенським видавництвом «Сучасність» у 1983 році і на переламі 80–90-х років завозився невеликими партіями в Україну. Підрозділ «Володимир Винниченко про радянську владу на Україні», що складався переважно з тексту забутої віденської брошури, з величезним

інтересом читали всі, хто в ту переламну епоху переосмислював стереотипи і задумувався над напрямками реформування політичного устрою після завоювання державної незалежності.

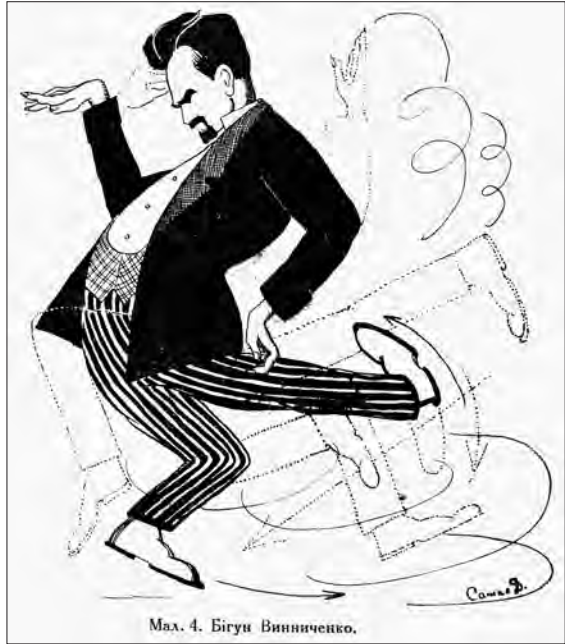
Відкритий лист написаний з властивим В. Винниченку подвоєним талантом політика і письменника. Політик формулював убивчі звинувачення, а письменник знаходив для них образну й емоційно насичену форму викладу.

Володимир Кирилович зізнався, що уявлення членів організованої ним в еміграції Закордонної групи Української комуністичної партії (далі — ЗГ УКП) про становище в Росії і в Україні не збіглися з реальною дійсністю. Визнаючи за РКП(б) роль керівного центру світового комуністичного руху, він з гіркотою підкреслював, що основною рисою цієї партії є «абсолютний централізм» як у внутріпартійному житті, так і в усіх галузях її діяльності — економічній, державній, політичній, національній та ін. Централізм, підкреслював він, стоїть у глибокій суперечності з тенденціями самої революції, а вся діяльність правлячої партії має дві сторони: одну — формальну, декларативну, а другу — дійсну, реальну.

«Будучи відірваною від Росії й України, — писав В. Винниченко, — “Закордонна Група Україн. ком. партії”, до якої я належу, мала змогу зазнайомитись тільки з декларативною, програмовою стороною діяльності керуючої партії. Судячи про становище на Україні по тих офіційних документах-деклараціях, що доходили за кордон, а також по тих майже офіціальних відомостях, які вона листовно одержала від бувших боротьбистів, теперішніх членів Комуністичної партії (большевиків) України, наша організація вірила, що українська робітничо-селянська державність справді твориться, що, будучи в федеративному зв'язку з Совітською Росією, беручи поміч у неї й сама даючи сили на спільну справу, вона в той же час самостійно розвиває свої внутрішні сили. Так само Закордонна група гадала, що Комуністична партія (большевиків) України, стоячи в тісному зв'язку з Рос. ком. партією, має певну самостійність існування й діяльності, що вона походить з широких пролетарських мас села й міста України, що тісно зв'язана, поріднена з цими масами й у них черпає свою силу»¹.

¹ Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. Т. 1. Мюнхен, 1983. С. 463–464.

«Бігун Винниченко».
Карикатура роботи
Сашка
(Олександра Довженка).
 1924

Мал. 4. Бігун Винниченко.

Фактично же, як заявив В. Винниченко, коли побачив зблизька систему влади в радянських республіках, РКП(б) була «сліпою машиною» в руках невеликої купки людей. Залізна дисципліна в партії «нового типу», якою так пишалися вожді більшовиків, була дисципліною не однодумців, а солдатів. Вона базувалася не на вірі й відданості ідеї, а на страху кари або бажанні вислужитися перед начальством. Принцип абсолютизму, як називав Володимир Кирилович статутний принцип демократичного централізму, поклався в основу діяльності не тільки правлячої партії, а й держави. В результаті, робив він висновок, влади рад у радянській Росії і в радянській Україні майже вже немає, а самі ради зведено до ролі декоративних установ.

В. Винниченко з гіркотою визнавав, що УСРР не є самостійною і незалежною робітничо-селянською державою, що уряд її не виборний, а сформований правлячою партією, причому, навіть не КП(б)У, а безпосередньо політбюро ЦК РКП(б)².

² Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. ... С. 465–466.

Автор викладає основні положення Винниченкової брошури з двоїстим почуттям. Згадую, що наприкінці 80-х років вони були одкровенням для всіх нас. Проте за останній десяток років дослідники комуністичного тоталітаризму просунулися вперед, і тепер можна побачити, що саме єднало або роз'єднувало В. Винниченка з більшовиками.

Володимир Кирилович помилково вважав, що причини його розбіжностей з ними — тільки в національному питанні³. Справді, національне питання роз'єднувало діячів Української революції і керівників Росії. Та завдяки специфічній системі влади, яку побудував В. Ленін, більшовикам вдалося переконати багатьох, що вони здатні це питання розв'язати.

У відкритому листі Володимир Кирилович зробив інтуїтивний висновок про те, що влади рад у Росії та в Україні «майже вже немає». В умовах диктатури вони справді змінили свою природу. Проте більшовики не звели ради, як він твердив, до ролі декоративних установ. Навпаки, більшовицька диктатура здійснювалася майже виключно через ради. Навіть чекістські органи в кожній ланці адміністративно-територіального поділу підпорядковувалися, хай тільки формально, виконавчим комітетам рад.

Така політична система позбавляла державну партію залежності від виборців. Навпаки, якраз виборці ставилися в залежність від партії. Тобто населення фактично позбавлялося права наділяти владою тих, кого воно обирало до органів влади. Одночасно через систему рад компартійна диктатура заглиблювалася в народні низи. Досягалося це шляхом надання мільйонам громадян реальних, хоч обмежених управлінських або контрольних функцій. У результаті створювалася ілюзія народовладдя. Сумніватися в народності такого режиму було важко, тим більше, що свої кадри він черпав з народних низів.

Облудна суть української радянської державності для С. Петлюри була зрозумілою від початку. Мало сумнівався в цьому й М. Грушевський. Коли Михайло Сергійович зважився приїхати в УСРР, то тільки для того, щоб займатися науковою працею. Він демонстративно уникав найменших проявів заангажованості

³ Винниченко Володимир. Щоденник. Т. 1. С. 445.

у політичних справах, хоч можновладці з ЦК КП(б)У постійно провокували його на виявлення солідарності з радянською владою.

В. Винниченко, як бачимо, зробив спробу політично співробітничати з більшовиками і навіть увійти до складу компартійно-радянського керівництва УСРР. Чим же він відрізнявся від інших керівників УНР?

Це правда, що ради робітничих і солдатських депутатів були головною рушійною силою Російської революції на території України. Проте національна революція теж мала весь спектр соціальних гасел, аж до екстремістських. В. Винниченко саме і був яскравим представником екстремістської течії всередині УСДРП. Коли в 1906 році скрізь по селах поширилися селянські виступи проти поміщиків, він запропонував, як свідчив Є. Чикаленко, «організувати по всій Україні, і то в одну ніч, підпали поміщицьких садиб, і був дуже огірчений, коли це відкинули»⁴.

Треба констатувати, що один з керівників національної революції за тривалий час досить-таки тісного спілкування з більшовицьким режимом не зрозумів, що ради робітничих і солдатських депутатів стали іншими. Тільки перебуваючи в Москві і Харкові у 1920 році, В. Винниченко пересвідчився у двох фактах: по-перше, ради підпорядковані компартійним вождям; по-друге, національна радянська державність нічого не варта. Розчарування було настільки глибоким, що вилилося в гострі інвективи відкритого листа проти політики Москви.

Москва і Харків не забарилися з реакцією. Уряд Х. Раковського інспірував у радянській пресі серію статей, у яких В. Винниченка характеризували як запеклого українського націоналіста. V Всеукраїнський з'їзд рад, який працював від 25 лютого до 3 березня 1921 року, вилучив його зі складу ВУЦВК (членом цього найвищого радянського органу УСРР Володимир Кирилович став заочно, ще до приїзду в Москву, на IV Всеукраїнському з'їзді рад у травні 1920 року). Окремою постановою V з'їзд оголосив В. Винниченка поза законом як «ворога народу».

Оголошення поза законом означало, що тепер В. Винниченко міг стати жертвою будь-якої людини, яка взяла б на себе клопіт

⁴ Цит. за: Панченко Володимир. Молоді літа Володимира Винниченка // Київ. 1997. № 3–4. С. 152.

фізично знищити його. Як правило, чекісти в таких випадках не покладалися на самоплив і самі організовували таємні операції з ліквідації «ворогів народу» за кордоном. Над життям Володимира Кириловича нависла загроза. Проте він не змінив тону своїх висловлювань на адресу більшовицького режиму. У виданні «Нова Україна», започаткованому в Празі, він писав 1923 року: «Цим заявляю, що дійсно, я — щирий ворог цієї банди, яка сміє називати себе представниками народу. Ворогом такого “народу”, цебто, реакційної деспотичної олігархії, я є вже 23 роки... І як тоді я вважав за честь собі бути ворогом царсько-жандармського “народу” й бути поза законом насильників і гнобителів українського народу селян і робітників, так і тепер із гордістю приймаю титул ворога непо-чекістського, окупаційного, насильницького і грабіжницького “народу” й охоче, всією душею стаю поза його закон»⁵.

У НІМЕЧЧИНІ

Перша реакція ЦК КП(б)У на «Проект постанови ЦК про заміну розкладки натуральним податком», що надійшов у Харків 18 лютого 1921 року за підписом Л. Каменєва, була негативною. Проте більшовики України дисципліновано виструнчилися перед центром, тоді як укапісти не відмовилися від критики непу⁶.

Однак вони відмовилися підтримувати атаки В. Винниченка на керівників більшовицької партії. 10 грудня 1920 року голова ЦК УКП А. Драгомирецький і секретар Ю. Мазуренко у зверненні до виконкому Комінтерну заявили: «Закордонні групи, які існують у Відні, Берліні та в інших містах Європи і виступають під іменем груп УКП, організаційно не є членами існуючої на Україні Української комуністичної партії». Далі в заяві повідомлялося, що ті, хто йде під проводом Винниченка, провадять безвідповідальну політику, до якої УКП не має жодного відношення⁷.

⁵ Нова Україна (Прага). 1923. Ч. 7–8. С. 286.

⁶ Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). Київ, 1996. С. 174.

⁷ Трошинський В. П. Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище. Київ, 1994. С. 117.

Антибільшовицька позиція В. Винниченка не знайшла розуміння і в колах Закордонної делегації УПСР, яку очолював М. Грушевський. Центральний орган ЗД УПСР «Борітеся — поборе» надав свої сторінки листам Г. Лапчинського й А. Річицького, спрямованим проти «винниченківщини» і газети ЗГ УКП «Нова доба». Розірвали відносини з Володимиром Кириловичем і «милі парубчаки з Берліна», як він саркастично назвав членів Закордонної групи УКП у Німеччині.

Будь-яка співпраця з відгалуженнями української еміграції, очолюваними С. Петлюрою, Є. Петрушевичем, П. Скоропадським, виключалася в принципі. В. Винниченко зберіг доброзичливі стосунки тільки з лідером празької групи УПСР М. Шаповалом. За цих умов дальша діяльність ЗГ УКП стала неможливою навіть з фінансових причин. У жовтні 1921 року Володимир Кирилович розпустив свою групу і припинив видання газети «Нова доба».

Від вересня 1920 року до лютого 1921 року В. Винниченко та його дружина не мали постійного місцеперебування в Європі. Після невдалої поїздки в Харків і Москву Володимир Кирилович приїхав в Чехо-Словаччину і зупинився в Карлсбаді, звідки найжджав у Прагу й Відень. Насамперед він зустрівся з президентом Т. Масариком і міністром закордонних справ Е. Бенешем, розповів їм про свої враження від поїздки в Україну та Росію і обережно спробував виявити свої перспективи щодо постійного проживання в Чехо-Словаччині. Судячи з його дальших кроків, сприятливі перспективи не визначилися (він розраховував на державну стипендію). Тоді Володимир Кирилович звернувся до давнього і доброго знайомого — президента Німеччини Фрідріха Еберта. Дозвіл від Еберта на постійне проживання в Німеччині прийшов швидко.

24 лютого 1921 року Винниченки приїхали в Берлін. Після тривалих пошуків дешевого житла вони поселилися під Берліном, у містечку Целлендорф, і прожили тут до липня 1923 року.

Українська громада в Берліні за чисельністю багатократно поступалася празькій, але була менш політизованою і більш згуртованою. Наприкінці 1921 року вона обрала В. Винниченка головою комітету допомоги голодуючим в Україні. Володимир Кирилович виконував ці обов'язки з великою відповідальністю. Він зв'язався

*Володимир
Винниченко*

з багатьма емігрантськими осередками, звідусіль здобуваючи кошти на закупівлю продовольчих посилок⁸.

Після розпуску ЗГ УКП В. Винниченко відійшов від активної політики. Репрезентувати українських соціалістів на міжнародних конгресах Бернського і Віденського Інтернаціоналів (у травні 1923 року об'єднаних у Соціалістичний Інтернаціонал) взяли закордонні комітети УПСР (на чолі з М. Шаповалом) і УСДРП (І. Мазепа та П. Феденко). Делегати від цих партій вважали обов'язком зустрітися в Берліні з В. Винниченком, щоб інформувати його про хід роботи кожного конгресу.

⁸ Винниченко Володимир. Щоденник. Т. 2. С. 16.

Наприкінці 1922 року Володимир Кирилович домовився з М. Шаповалом про спільне редагування літературно-громадського щомісячника, який мав об'єднати кращі інтелектуальні сили. З 1923 року журнал «Нова Україна» почав виходити в Празі і негайно здобув популярність серед української еміграції в усій Європі і безпосередньо в радянській Україні. В ньому друкувалися П. Богацький, П. Журба, О. Олесь, С. Черкасенко, багато дебютантів, у тому числі з УСРР — М. Івченко, Гр. Косинка, Т. Осьмачка, В. Підмогильний. Українська інтелігенція в УСРР роками безуспішно добивалася заснування літературно-публіцистичного щомісячника — влада була незворушною, весь час посилаючись на відсутність коштів. Як тільки з'явилася «Нова Україна», у Харкові став виходити місячник «Червоний шлях». У передовій статті до першого номера Г. Гринько навіть не став приховувати, що журнал започатковано на протигагу Винниченковій «Новій Україні». У червневому числі «Нової України» (1923 року) Володимир Кирилович відгукнувся на цю подію гострим, як завжди, і дотепним памфлетом «Знаменна подія!».

У Берліні В. Винниченка оточували люди, з якими він зустрічався охоче і часто. Найближчим другом став професор Василь Сімович, з яким він постійно радився щодо мови літературних творів. Адвокат Володимир Левицький взяв на себе контакти з німецькими видавництвами, де друкувалися його твори, з театрами, де йшли п'єси. Дружив В. Винниченко і з буковинським громадсько-політичним діячем, колишнім депутатом австрійського парламенту, а пізніше — послом УНР у Швейцарії та Німеччині Миколою Васильком; з професором Романом Смаль-Стоцьким; з членом Центральної Ради і комісаром Київської губернії в добу Директорії Іваном Мірним; з видавцем і культурним діячем Євгеном Вировим; з молодими художниками Іваном Бабієм і Миколою Глущенком.

За порадою колишнього київського адвоката Марка Віленського Володимир Кирилович пристав на пропозицію консула незалежної Грузії в Німеччині Васо Думбадзе створити комерційне товариство «Українфільм». Підприємство, як запевняв Думбадзе, обіцяло добрий зиск, але для розгортання роботи потрібні були сценарії. Під тиском Винниченка М. Грушевський написав сценарій історичної драми «Запорожці». Сам Володимир Кирилович

теж захопився новою для себе справою — кіносценарієм на тему фантастичного роману, над яким працював. Однак Думбадзе незабаром переїхав у США і втратив інтерес до «Українфільму». Без його матеріальної підтримки акціонерне товариство вмерло, не встигнувши народитися⁹.

Спілкувався Винниченко і з російською колонією, особливо з літераторами А. Белим, І. Еренбургом, Є. Лундбергом, А. Ремізовим та ін. Часто зустрічався з режисером російського драматичного театру в Берліні Іваном Шмідтом та його дружиною Оленою Полевицькою. Театр мав у репертуарі одну з кращих Винниченкових п'єс «Чорна Пантера і Білий Ведмідь», у якій О. Полевицька виконувала головну роль. Із цією драмою берлінський театр здійснив тріумфальну гастрольну поїздку по Радянському Союзу.

М. Василько у липні 1923 року позичив Володимиру Кирилівичу 100 млн інфляційних марок. На них подружжя Винниченків придбало невеликий будиночок на хуторі Рауен, біля Фюрстенвальде, в годині їзди поїздом від Берліна¹⁰. Це була перша в житті Володимира Кирилівича нерухомість, відколи він покинув батьківську хату.

В. Винниченко ніколи не вмів «проштовхувати» свої твори. Завдяки В. Левицькому це стало можливим. Спочатку в берлінських, а потім в інших німецьких театрах були поставлені драми «Брехня», «Гріх», «Закон», «Чорна Пантера і Білий Ведмідь». Завдяки успіху в глядача десятки провідних театрів різних країн Європи поставили їх у свій репертуар. У 1922 році в кінотеатрах Німеччини пройшов фільм «Чорна Пантера», зроблений на основі однойменної п'єси. Десятки німецьких, чеських, польських, еміграційних українських і російських видавництв почали друкувати Винниченкові твори, здебільшого малоформатні. Найчастіше друкувалися популярні й раніше твори «Босяк», «Записки Кирпатого Мефістофеля», «Чесність з собою».

Отже, з одного боку, — грік розчарування в політичній діяльності, неможливість реалізувати себе як політичного діяча в задушливій атмосфері емігрантського життя, особливо тяжкого

⁹ Костюк Г. Володимир Винниченко та його доба. С. 60.

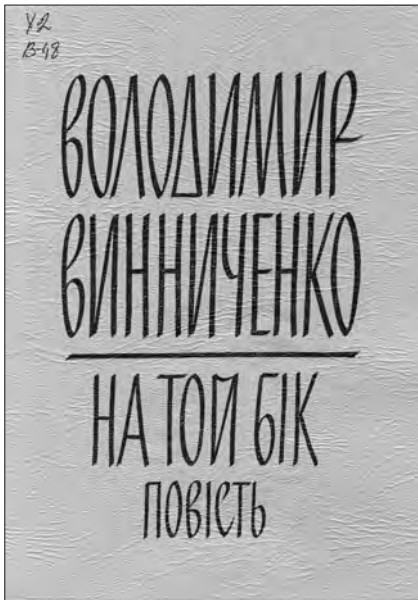
¹⁰ Винниченко Володимир. Щоденник. Т. 2. С. 20.

*Володимир
Винниченко.
Портрет
роботи
Миколи
Глуценка.
1923 р.*

в перші повоєнні роки. З іншого боку, — зростаюча популярність раніше маловідомих у Європі літературних творів, яка приносила із собою не тільки моральне задоволення, а й скромний матеріальний достаток. Не дивно, що Володимир Кирилович усе більше відчував себе не політиком, а письменником. Він пише п'єси (відразу були поставлені драми «Гріх» і «Закон»), в'язанку оповідань на теми народних пісень, що склали збірку «Намисто». Опублікував одну з найкращих своїх повістей «На той бік». Основну частину часу, присвяченого літературній праці в 1921–1924 роках, поглинув широкоплановий утопічний роман «Сонячна машина». Це був цілком новий етап у Винниченковій творчості.

Однак невгамовна натура Володимира Кириловича не давала йому спокою. Варто було виникнути якій-небудь, навіть примарній можливості політичного відродження, як забувалися всі інші життєві принади. Характерним є щоденниковий запис від 6 лютого 1924 року, під час поїздки в Прагу: «У Шаповала. Невдалий метод умовляння мене переїхати до Праги: немов громада вважає мене за циніка, мінливого, жорстокого, егоцентричного, бездушного і тп. Словом, за людину, яка свої особисті інтереси ставить над усе і якій не можна ні в чому вірити. Досяг він протилежного,

Обкладинка видання повісті
Володимира Винниченка
«На той бік»
(Нью-Йорк, 1972)

Обкладинка першого видання
збірки оповідань В. Винниченка
«Намисто» (Київ, 1930).
Оформлення Василя Кричевського

тільки ствердив мої думки про те, що не раз виникали, й нехіть до політичної роботи»¹¹.

Безсумнівно, В. Винниченко знав, коли писав ці рядки, що наступного дня його прийматиме Томаш Масарик, який мав на Заході великий авторитет і створив у своїй країні найбільш сприятливі умови для російських та українських емігрантів. Однак Володимир Кирилович не сподівався на допомогу з боку президента-засновника Чехо-Словаччини і песимістично оцінював свої перспективи.

Півгодинна розмова з Масариком надихнула його. Темою стала можливість падіння більшовицького режиму в СРСР. Співбесідники виокремили чотири варіанти і визнали найбільш вірогідним останній з них — демократизацію радянської влади. У вечірньому

¹¹ Винниченко Володимир. Щоденник. Т. 2. С. 292–293.

щоденниковому запису занотовано кілька слів: «Потреба матеріальних засобів для пропаганди цієї можливості. Згоди Масарика. Без вагань, просто, щиро»¹².

Вже назавтра Винниченко скликав українських пражан на засідання, присвячене організації єдиного фронту української еміграції. Обмірковувалася платформа, визначили бюджет, який повинен був всіх об'єднати, — 150–200 тис. чеських крон щомісячно. І знову характерний запис у щоденнику: «Необхідно переселитися до Праги. Нехіть, тоскність... Не можу ще вкласти в голову, як зможу літературно працювати при політичній роботі»¹³. Знаменно, однак, що на політичну роботу він погоджувався. Саме ця згода викликала дискомфорт, пов'язаний з неможливістю повноцінної літературної праці.

Невідомо, чому Т. Масарик не допоміг. Чи була зavelикою сума в 2,5 млн крон, яку треба було знайти в державному бюджеті для українців? Чи не боявся президент поспувати відносини з керівництвом СРСР? Чи засумнівався він щодо здатності емігрантів зробити щось реальне? Можливо, мали вагу всі перелічені причини, взяті в контексті. В усякому разі, після семи місяців чекання В. Винниченко не мав ні грошей, ні нових аудієнцій¹⁴.

З усвідомленням того, що в Празі він непотрібний, а в Києві — небажаний, до 44-літнього В. Винниченка прийшло рішення присвятити другу половину життя літературній праці. 21 січня 1925 року в щоденнику з'явилася така «постанова»: «Входити в гуцу життя. Твердо стати на професію описувача людей і життя. З цією метою збирати мед з будяків і з троянд. Не гидувати ні великим, ні дрібним, ні прихильним, ні ворожим до мене. Підпорядкувати політика мистцеві. Вводити примат мистця — це сприяти-ме особистій радості й мудрості життя»¹⁵.

Під Берліном Володимир Кирилович відчував свою ізоляваність від книг, товариства, культури. Все частіше спадав на думку Париж — столиця світової культури, осередок письменників і митців, місто власної молодості.

¹² Винниченко Володимир. Щоденник. Т. 2. С. 293.

¹³ Там само.

¹⁴ Там само. С. 402.

¹⁵ Там само. С. 16.

Друзі допомогли продати садибу в Рауені. Важко було добитися від французького уряду, щоб допустив у омріяний Париж. Французькі соціалісти, які були при владі, боялися, як казав Володимир Кирилович, «зробити прикрість більшовикам». За допомогою доброзичливців у чехословацькому уряді вдалося подолати й цю перешкоду. На початку лютого 1925 року Винниченки переїхали в Париж.

«ПОВОРОТІВСЬКІ» НАСТРОЇ

Проголошені у 1920–1921 роках декларації компартійних керівників Росії про незалежність окупованої мільйонною армією радянської України мало кого заводили в оману. Російська Федерація існувала як країна без назви, що складалася з дев'яти (включаючи Далекосхідну Республіку) формально незалежних держав. У передостанній день 1922 року була проголошена єдина союзна держава. Національні республіки поступилися своїм паперовим суверенітетом. Як і попередня «договірна» федерація, Радянський Союз скріплювався диктатурою державної партії.

Щоб підкреслити рівноправність союзних республік, усі вони у складі нової федерації дістали рівні з Росією права. Серед інших фігурувало навіть право на вільний вихід із СРСР. Й. Сталін відстоював у 1922 році «автономізацію» республік, але підтримав ідею утворення поряд з Російською нової, Союзна федерації. Популістське «право на вихід» залишилося за союзними республіками навіть у сталінській конституції 1936 року.

Відразу після утворення СРСР, у квітні 1923 року XII партійний з'їзд проголосив курс на коренізацію (в УСРР — українізацію). Метою було укорінення структур влади серед населення національних республік. Тобто коренізація мала змусити чекістів, чиновників і пропагандистів перейти на мову того населення, серед якого вони працювали. Однак радянська кампанія коренізації не могла не зближуватися у певних вимірах з політикою українізації, яку здійснювали В. Винниченко та його колеги під час існування УНР. Спільним знаменником для обох типів українізації — національного й радянського — була дерусифікація.

Переслідуювану сотні років рідну мову українці тепер почули в школах і закладах культури.

На відміну від інших національних республік, де коренізація обмежувалася переважно завданнями зміцнення державної влади, в Україні ця офіційна кампанія супроводжувалася стрімким національно-культурним відродженням. На це були свої причини.

За економічним і людським потенціалом УСРР дорівнювала всім іншим національним республікам, разом узятим. Саме тому вона користувалася підвищеною увагою конкуруючих угруповань в Москві. У квітні 1925 року Й. Сталін узяв партійну організацію республіки під власний контроль призначенням на посаду генерального секретаря ЦК КП(б)У наближеної до нього людини – Лазаря Кагановича. Перебуваючи в республіці до липня 1928 року, Каганович забезпечив підтримку свого патрона республіканською партійною організацією у боротьбі за владу, яка точилася в Кремлі. Та за підтримку треба було платити. Такою платою стала згода Сталіна і Кагановича на певну свободу дій компартійно-радянського керівництва УСРР у національно-культурній галузі. Користуючись їхньою підтримкою, націонал-комуністи в республіканському керівництві почали витискувати з політики українізації максимум можливого.

Лібералізація курсу Кремля в галузі економіки й культурно-національної політики позначилася і на імміграційному законодавстві. За Ризьким мирним договором 1921 року радянські республіки і Польща обопільно зобов'язувалися надавати переселенцям та реемігрантам матеріальну допомогу і моральну підтримку. У радянському законодавстві ці норми було поширено на всіх громадян, які з власної волі або завдяки воєнним обставинам опинилися за межами СРСР. З огляду на це до українських радників і секретарів повноважних представництв у Берліні, Варшаві, Празі та інших столицях стали звертатися бажаючи набути громадянство УСРР і переселитися до Радянського Союзу. Найбільш гучно пролунав приїзд у Київ у березні 1924 року М. Грушевського.

Щоб стали зрозумілими обставини, пов'язані з виникненням питання про повернення В. Винниченка, треба розповісти спочатку про долю його літературних праць в Україні. Виявляється,

що керівництво УСРР розрізняло тоді Винниченка-політика і Винниченка-письменника. Політика оголосили «ворогом народу», а письменника активно друкували, хоч гонорар не платили. Роздратований В. Винниченко 13 квітня 1921 року звернувся до ЦК КП(б)У з відкритим листом, опублікованим у газеті «Українські робітничі вісті» (Вінніпег, Канада): «Оповістивши мене “ворогом народу”, поставивши мене поза свій закон, непо-чекізм без мого дозволу видає мої літературні праці і краде мій авторський гонорар. Причому, щоб крадені речі краще продавались, праці сі видаються з портретом “ворога народу” і з передовою статтею, в якій цього “ворога народу” називають пролетарським письменником, революціонером, виразником працюючих клас і т. п.»¹⁶.

Жодної реакції з боку урядових кіл цей протест не викликав. Державне видавництво України (ДВУ) продовжувало публікацію окремих, ще дореволюційних творів В. Винниченка, бо вони користувалися великим попитом. А незабаром Володимир Кирилович пересвідчився в ефективності ринкових відносин, хай навіть спотворених «непо-чекістською» диктатурою. Кооперативне видавництво «Рух» оголосило про намір надрукувати п'ятитомник вибраних творів популярного письменника. Насправді видавничий проект виявився набагато масштабнішим. «Твори» В. Винниченка були видані «Рухом» за 1923–1926 роки у 21 томах. У 1926 році «Рух» розпочав новий видавничий проект. За два роки він видав три серії «Творів» В. Винниченка: «Оповідання» (у восьми томах), «Драматичні твори» (у семи томах) і «Романи» (у семи томах). Разом з незакінченою серією «Нові твори», розпочатою у 1928 році, було видано 25 томів загальним обсягом 6 тис. 642 сторінок. Жодний український письменник не мав таких багатотомних видань своїх творів.

У 1924 році Володимир Кирилович завершив працю над першим в історії української літератури утопічним романом у трьох томах «Сонячна машина». Однак ніхто на Заході не виявив бажання видавати тритомник мовою оригіналу або в перекладі. І тоді Ю. Тищенко передав рукопис працівникові ДВУ, який опинився в постійному представництві СРСР у Празі, а той — радника постпредства з українських справ Антону Приходьку. Останній

¹⁶ Сучасність. 2000. № 6. С. 94–95.

був у минулому членом УПСР і входив до Центральної Ради, а в 1920 році разом з групою боротьбистів перейшов до КП(б)У. Він прочитав роман, відіслав його в Харків, до видавництва, і написав Винниченку листа з пропозицією повернення в Україну.

Про дальший перебіг подій ми дізнаємося з Винниченкового щоденника. Під час перебування у Празі до нього завітав добре знаний Олександр Бадан. Він заявив, що має бути посередником у переговорах про повернення Володимира Кириловича. А. Приходько пропонував повернутися за умови поступок у національному питанні. Це відкрило б шлях до участі Винниченка в уряді УСРР. Володимир Кирилович занотував під 31 січня 1925 року цю інформацію і додав: «Розуміється, безнадійно, але факт цей цікавий як показчик їхньої слабості»¹⁷.

Через кілька тижнів, вже з Парижа, Винниченко написав листа Бадану, а в щоденнику занотував собі: «Мій песимістичний погляд: розходження настільки великі, що порозумітися неможливо. Українізація (справжня) тісно зв'язана з економічними і політичними питаннями. Централізація і диктатура Політбюро РКП є ті причини, які внеможливають усамостійнення політики і фінансів на Україні. Справа не в посаді для мене, а в загальних поступках»¹⁸.

Як бачимо, Володимир Кирилович не дивився на українізацію крізь рожеві окуляри, чим нерідко грішать сучасні українські

Обкладинка роману Володимира Винниченка «Сонячна машина»
Київ, 1928 р.

¹⁷ Винниченко Володимир. Щоденник. Т. 2. С. 508.

¹⁸ Там само. С. 517.

історики. Крім того, для нього було неясно, які сили стоять за спиною А. Приходька. На відміну від переговорів з М. Грушевським, які точилися в ЦК КП(б)У навколо проблеми майбутньої роботи у Всеукраїнській академії наук, А. Приходько ставив питання про політичне співробітництво. Винниченко як письменник не цікавив офіційний Харків. Його твори видавалися в Україні незалежно від місця перебування автора.

Все це непокоїло Володимира Кириловича. Він мав підстави думати, виходячи з досвіду переговорів 1920 року, що його бажають використати для внесення розколу в еміграцію і тільки. Щоб запобігти цьому, він накреслив собі такий план дій: «Мій план: спровокувати на переговори, на виставлення ними умов (по можливості, в документах), заявити про свої позиції. Розуміється, ні до якої згоди прийти у нас не може, в це може вірити наївний Олександр (Бадан. — С. К.). Але скористатися з можливості викрити їх — треба. З огляду на чергове завдання опанувати селом вони можуть вступити в серйозні балачки зі мною, маючи намір, розуміється, використати мене для себе та й більш нічого, не думаючи ні про які поступки»¹⁹.

Цілком зрозуміло, що не посада в компартійно-радянському апараті цікавила В. Винниченка. Це він переконливо довів ще у 1920 році. З яким же теоретичним багажем Володимир Кирилович вступав у новий діалог з представниками радянської влади? Безліч різноманітних висловлювань у щоденнику поряд з блискучим аналізом теоретичних поглядів В. Винниченка, який здійснив у свій час Іван Лисяк-Рудницький, допомагає розібратися у цьому непростому питанні.

І. Лисяк-Рудницький опублікував у мюнхенському журналі «Сучасність» 1980 року статтю «Суспільно-політичний світогляд Володимира Винниченка». Видатний представник української історико-філософської думки ХХ століття висловив такий вердикт: «Суть Винниченкової соціально-економічної концепції можна, мабуть, краще визначити її негативними, ніж позитивними цілями. Він пристрасно відкидав тодішній суспільний лад, “капіталізм”, в якому бачив явне втілення соціальної несправедливості. При цьому він не робив ніякої різниці між недорозвиненим,

¹⁹ Винниченко Володимир. Щоденник. Т. 2. С. 22.

напівколоніальним капіталізмом російським (включно з українським) та в передових країнах Заходу. Він з глибини серця ненавидів “панів і буржуїв”, що їх уважав за паразитарний клас, та прагнув ліквідації цього класу. Він вірив, що тільки люди фізичної праці, робітники й селяни, — господарсько продуктивні й суспільно корисні. Зате буржуазія — це “клас непрацюючих... вічно безробітні, вічно гулящі люди”. Трударі голодують, а буржуї об’їдаються кав’яром і трюфелями, запиваючи шампанським і дорогими коньяками. Цей образ буржуазного обжерства настирливо повторюється на сторінках Винниченкової публіцистики. Винниченко щиро обурювався на тих, які хотіли, щоб Україна була такою державою, “як у людей”, тобто з класовою диференціацією та звичною соціальною нерівністю»²⁰.

Дуже важливо підкреслити, що Винниченків марксизм (так само, як явище, відоме нам під назвою «марксизм-ленінізм») був надто спрощений. І. Лисяк-Рудницький підкреслював, що з вчення К. Маркса і Ф. Енгельса Винниченко сприйняв тільки есхатологічно-утопійну, але не пізнавально-наукову частину. «Його в марксизмі, — продовжував Лисяк-Рудницький, — захоплювали такі речі, як протест проти несправедливості капіталістичного ладу, міф пролетарської революції, візія майбутнього ідеального соціалістичного суспільства. Крім цього, він засвоїв типову марксистську фразеологію»²¹.

За три десятки років відданого служіння соціалістичній ідеї Володимир Кирилович мав можливість оволодіти азбукою марксизму, як це зробили його соратники Юліан Бачинський, Микола Порш або Лев Юркевич. Однак він не використав такої можливості, бо не відчував у цьому потреби. Його віра в соціалізм мала містично-релігійний характер і не потребувала наукових доказів. Він не засуджував цієї сліпої віри, тому що вважав її цілком природною.

Яскравою ілюстрацією такого ставлення до соціалізму може служити його виступ на робітничому святі у Львові в квітні 1912 року «Наш народ — релігійний, — казав він, — як і всякий народ, де б він не жив, як всяка група людей, яка страждає. Релігія — се

²⁰ Лисяк-Рудницький Іван. Історичні есе. Т. 2. С. 98.

²¹ Там само. С. 106.

перш усього бажання уникнути страждання, це є віра, уповання, надія на те, що колись страждання не буде, а буде щастя. В цьому смислі кожний, кому тяжко, хто гине під тягарем мук і не має на скинення його з себе тут, на землі ніякої надії, той хоч би для того, щоб легше нести цей тягар, мусить уповати на те, що колись буде добре. В цьому смислі для робочих мас соціалізм є релігією. Пролетаріат і його проводирі уже мають спромогу знати, що той світ є під великим сумнівом. Вони знають, що щастя можна і скорше добути, тому вповане своє, надію покладають на соціалізм, на боротьбу, на організацію, на всі ті засоби, які, на їх думку, допоможуть цьому»²².

Отже, для В. Винниченка марксизм був тільки засобом, який міг допомогти об'єднаним в організацію робітникам здобути щастя не в потойбічному світі, а за життя. Він покладався на розпропаговані інтелігенцією робітничі маси, які в революційній ситуації повинні були побудувати життя на соціалістичних засадах.

Разом зі своїми колегами — українськими соціал-демократами — В. Винниченко побудував політичну організацію, зовсім не схожу на ленінську «партію нового типу», тобто без залізної дисципліни, жорсткого підпорядкування нижчих ланок вищим і культу вождя. Більшовицька партія, яку В. Ленін називав краплею в розбурханому народному морі, повинна була нав'язати десяткам мільйонів людей неприйнятний для них спосіб життя. УСДРП повинна була допомогти пролетарським масам усвідомити свої власні інтереси, не більше того.

Більшовики та меншовики, з одного боку, і українські соціал-демократи, з іншого, мали протилежні погляди, всупереч «інтернаціоналістській» риторичі, на національне питання. Цим протилежність між меншовиками й українськими соціал-демократами вичерпувалась. Однак між більшовиками й українськими соціал-демократами стояло на заваді не тільки національне питання, як це часто здавалося В. Винниченку.

Ставлячи розв'язання українського питання революційними засобами на перше місце, він відсував усі інші проблеми на другий план. Тому в спілкуванні з більшовиками Володимир Кирилович завжди надавав надто великого значення «типовій марксистській

²² ЦДАВО України. Ф. 1823. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 4.

фразеології» (за наведеним вище виразом І. Лисяка-Рудницького). Не відразу йому вдалося зрозуміти, що ця фразеологія для більшовиків була маскувальною. Тільки 1920 року він переконався в тому, що РКП(б) – КП(б)У будується як диктаторська партія, після чого не побажав мати з нею нічого спільного. На смерть В. Леніна Винниченко відгукнувся в щоденнику такими словами: «Брутальність, лицемірство, езуїтизм, нечесність з собою – покриває ті якості розуму й волі, якими він безперечно володів»²³. А через кілька днів після цього запису в листі до Левіні²⁴ Володимир Кирилович так висловився про вождя більшовицької партії і засновника радянської держави: «Він – алхімік, сухий, нещирий, дисгармонійний, а не революціонер. Тим паче, що й об'єктивно його революційність дала не революцію, а жорстоку реакцію»²⁵.

У 1925 році зміни в радянській Україні під впливом політики українізації знову збудили у Винниченка надію на повернення. Ця надія жевріла попри критичні закиди на адресу більшовицької українізації. І в щоденнику під 11 березня 1925 року з'являються такі фрази: «Все більш і більш обсїдають думки про спробу співробітництва з большевиками. Також є багато проти. Треба буде виступити проти самого себе. Правда, багато з тих позицій, що я займав у 1920 році, визнані большевиками. Маю сатисфакцію. Але головніші все ж таки відкидаються. Тут знову доводиться переглядати питання: чи доцільно, чи виправдано примусовим способом заводити певні соціально-економічні форми? Це радикальне питання. Коли вирішити його позитивно, тоді, будучи послідовним, з цього можна в певних обставинах визнати і диктатуру Політбюра»²⁶.

Цитата довга, але дає багато інформації для роздумів про те, куди могла завести Володимира Кириловича туга за Батьківщиною. Українізацію більшовицького типу він уже готовий був розглядати як перехід більшовиків на його позиції. Одночасно він схвалював пропагандистську оболонку комуністичних

²³ Винниченко Володимир. Щоденник. Т. 2. С. 282.

²⁴ Винниченкове товариське назвисько Володимира Левинського – активного члена Закордонної групи УКП у Відні.

²⁵ Жулинський Микола. Голгофа українця Володимира Винниченка // Винниченко Володимир. Заповіт борцям за визволення. Київ, 1991. С. 126.

²⁶ Винниченко Володимир. Щоденник. Т. 2. С. 528.

перетворень, не турбуючись тим, що проти них виступали ті, кого більшовики бажали примусово ошчасливити. А логіка насильного ошчасливлення підводила до виправдання диктатури компартійних вождів, проти якої так гостро він виступив у 1920 році.

Невдовзі почалося листування з Антоном Приходьком. В. Винниченко поставив вимогу, щоб керівники УСРР звернулися до нього без посередників і відповіли на питання про суть національної політики радянської влади. Вірний своїй тактиці, він не робив таємниці з листування. В емігрантській пресі, вже підігрітій поверненням М. Грушевського, почали по-всякому коментувати Винниченкові переговори. Одні вказували на жаждобу влади, інші виставляли мотивом бажання видати в Україні «Сонячну машину»²⁷. Дуже зло прокоментував переговори з владою у своєму щоденнику Сергій Єфремов — колега і суперник Винниченка по Центральній Раді: «Вже давненько кружляє чутка, що Володимир Кирилович Винниченко знов подав “на Высочайшее имя прошение о помиловании”. Помилявся, мовляв, каюсь і дозвольтє приїхати, буду цяцею»²⁸.

Переговори закінчилися зовсім не так, як бажав Винниченко. Ніхто з харківських можновладців до нього не звернувся. І не випадково: вже був не 1920 рік. 6 жовтня 1925 року в газеті «Известия ВЦИК» з'явилася стаття Бориса Воліна «Проделки Винниченка». Її розхристано-образливий тон цілком відповідав назві. Суть статті полягала у «викритті» таємних намірів емігранта: проникнути в СРСР і зсередини підтримати інтервенцію європейських держав, коли вона станеться. Саме в цей час преса почала запевняти радянських людей у неминучості інтервенції проти «першої в світі країни соціалізму». Чекання інтервенції виправдувало ексцеси диктатури і забезпечувало громадсько-політичну підтримку моделі індустріалізації, спрямованої на переважний розвиток галузей важкої та оборонної промисловості.

Б. Волін не був рядовим журналістом. До 1921 року він займав посади в радянському апараті — голова Харківського

²⁷ Міщук Р. (упоряд.). Листи В. Винниченка до А. Приходька // Слово і час. 1990. № 2. С. 29.

²⁸ Єфремов С. Щоденники. 1923–1929. Київ, 1997. С. 267. Запис від 17 серпня 1925 р.

губвиконкому, заступник наркома внутрішніх справ УСРР. Кар'єра в уряді не склалася, і він подався в пресу, де став справжньою «акулою пера». Редакція «Известий» доручала йому відповідальні виступи фейлетонного характеру, бо писав він зло і талановито.

Українські газети негайно передрукували фейлетон, в якому — це можна було бачити неозброєним оком — використовувалися фальсифіковані факти. Незважаючи на всю свою упередженість щодо давнього суперника, навіть С. Єфремов занотував у щоденнику: «Досить гидотне враження лишається од цієї історії»²⁹.

Фейлетон образив В. Винниченка, але нічому його не навчив. Він сприйняв цю атаку як ініціативу самого Воліна, і тільки.

Не насторожив навіть факт негайного передрукування безглузких волінських оскаржень українськими газетами.

1926 року Володимир Кирилович публікує у Львові брошуру під виразною назвою «Поворот на Україну». В ній він закликав емігрантів вертатися на Батьківщину, щоб взяти участь «у праці й боротьбі за соціалістичний устрій»³⁰.

Ця брошура через кілька місяців потрапила в Київ. 4 січня 1927 року С. Єфремов здивовано зауважив у щоденнику: «Винниченко думає, що тут у нас хтось справді будує соціалізм!»³¹. Проте Володимир Кирилович був упевнений у цьому тільки в текстах, адресованих іншим. У його щоденниковому запису від

Обкладинка брошури
В. Винниченка
«Поворот на Україну»
1926 р.

²⁹ Єфремов С. Щоденники. 1923–1929. С. 285.

³⁰ Лисяк-Рудницький Іван. Історичні есе. Т. 2. С. 107.

³¹ Єфремов С. Там само. С. 450.

9 листопада 1926 року нотується: «Вагання: чи їхати на Україну, коли навіть кликатимуть? Занадто чорно малює опозиція пануючу більшість. А що, коли справді так і є? А що, коли в компартії вже ніяким соціалізмом і не пахне, коли, це вже справді термідор»³². Ось такий перегук щоденників...

Волінський фейлетон затримав відсилку листа від 10 жовтня 1925 року А. Приходьку. Прочитавши фейлетон, В. Винниченко написав 19 жовтня ще один лист своєму кореспонденту й обидва опублікував у найбільш відомій львівській газеті «Діло» (14 листопада 1925 року). На цьому листування з Приходьком обірвалося, але В. Винниченко не припиняв спроб зв'язатися з українськими можновладцями іншими шляхами. Характерний запис у щоденнику під 15 листопада 1926 року: «Старанно плету, як павук, нитки відносин з Україною. То до одного кутка просную, то до другого, але чека акуратно рве їх, і даремно я чекаю відповіді»³³. Нарешті, запис від 21 травня 1927 року, з якого видно, що вигнанець уже все зрозумів: «Вернутись я не можу, бо мій поворот — не бажаний... Чубар, Скрипник, і Затонський відповіли грузинським комуністам на їхні заходи в справі мого повороту (“він нам не потрібний”）」³⁴.

Як політичний діяч, Винниченко справді став уже непотрібним керівникам радянської України. Проте як письменника його цінували. У 1927 році один за одним вийшли з друку три томи найбільш масштабного Винниченкового твору — «Сонячна машина». На публікацію відгукнувся професор Олександр Білецький. Він підкреслив, що Винниченко створив перший за весь час існування української літератури утопічний роман. Найбільш авторитетний уже на той час літературознавець поставив «Сонячну машину» за художньою майстерністю вище такого зразка розважальної белетристики, як «Гіперболоїд інженера Гарина» Олексія Толстого³⁵.

Розгорнуту характеристику «Сонячної машини» дав Микола Зеров. Він вказав, що роман став новим етапом у Винниченковій

³² Винниченко Володимир. Щоденник. Т. 3. С. 230.

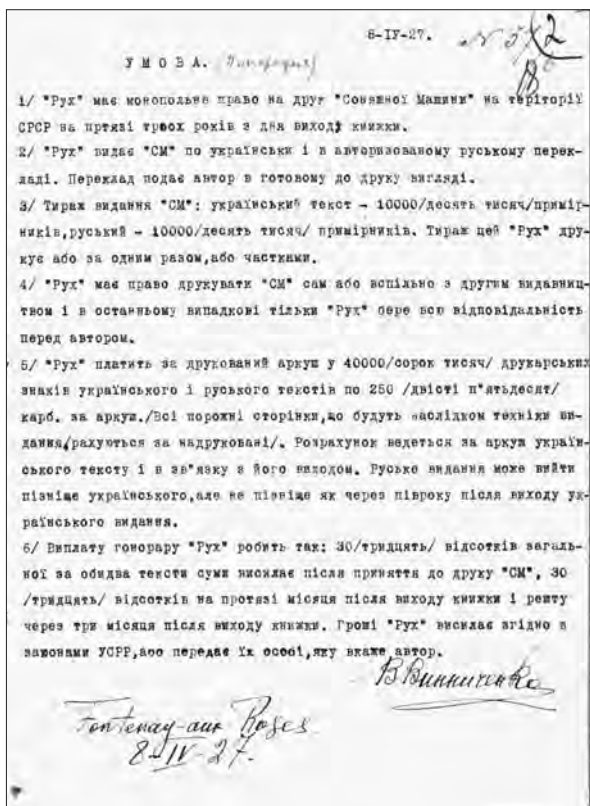
³³ Там само. С. 233.

³⁴ Там само. С. 352.

³⁵ Білецький О. «Сонячна машина» Винниченка // Критика (Харків). 1928. Ч. 2. С. 31, 33.

Лист В. Винниченка
до видавництва «Рух»
із умовами видання
«Сонячної машини».
Авторизований
машинопис.

8 квітня 1927 р.

творчості. Відзначивши, що «Сонячна машина» має цілком певний, надзвичайний успіх, Зеров далі підкреслював: «Про неї пишуть, говорять, упоряджують диспути, а головне — її читають, як ні одну українську книжку, як не читали навіть загально рекомендованих та обов'язкових Коцюбинського та Нечуя-Левицького в передіспитові українізаційні дні». І справді, ось безсторонній відгук у звіті про діяльність бібліотек, надісланому у Всеукраїнську раду професійних спілок: «Особливим попитом у всіх бібліотеках серед всіх категорій читачів користувалася «Сонячна машина» Винниченка, яку починали читати навіть ті, хто українську книжку ніколи в руки не брав»³⁶.

³⁶ Зеров Микола. «Сонячна машина» як літературний твір // Життя і революція (Харків). 1928. № 6; ЦДАВО України. Ф. 2605. Оп. 2. Спр. 665. Арк. 39.

Успіх роману, вслід за О. Білецьким, Зеров пояснював тим, що автор приділив багато уваги вдосконаленню його художньої сторони. Відзначав неабияку яскравість і силу письма, з якими важко було порівнювати давні Винниченкові твори. Підкреслив відпрацьованість фабули (тут, безсумнівно, позначився досвід писання п'єс. — С. К.).

Разом з тим М. Зеров відмічав недоліки: зоровий образ дійових осіб глибоко різьбитися в пам'яті, але внутрішній світ героїв, їхні думки, їхня небуденна психічна енергія лишаються нез'ясованими. Великим недоліком критик вважав невмотивованість вчинків. Знайшов він і багато мовних огріхів.

«Сонячна машина» мала успіх передусім у широкого читача. Інтелектуальні кола не побачили нічого цікавого для себе в цій утопії з пригодницько-детективними нашаруваннями. Після прочитання першого тому С. Єфремов записав у щоденнику: «Що за непоправно-наївний чоловік з Винниченка! З таким серйозним виглядом пише свої дурниці, що аж заздрість бере. Щаслива людина! Всі питання для його ясні, як на долоні, і всі їх він з одного маху і в одну мить вирішив, не вагаючись» (запис від 28 грудня 1927 року). Після прочитання всього твору його вердикт був ще суворішим: «Такої безталанно-претензійної, тупо-крикливої книжки я давно вже не читав. III частина ще слабша за попередні. Виплід хворого мозку...» (запис від 4 березня 1928 року)³⁷.

Дружина Бориса Грінченка Марія Миколаївна в листі до подруги писала в січні 1928 року: «Прочитала “Сонячну машину” — нехудожня і скучна штука»³⁸. Відгуків такого кшталту було не-мало.

Важливо, однак, що новий Винниченків твір інтелектуальна публіка прочитала, незважаючи на величезні розміри. Всім було цікаво, чи не втратив автор універсалів Центральної Ради письменницького хисту. Всі бажали порівняти новий художній твір В. Винниченка з його попереднім набутком. Ще ніхто не забув, що в передреволюційні роки Винниченко якимось непомітно, але цілком певно став найбільш популярним письменником і в українському, і в російському середовищі.

³⁷ Єфремов С. Щоденники. 1923–1929 рр. С. 568, 597.

³⁸ Інститут рукописів НБУВ. Ф. 27. Спр. 334. Арк. 2.

Розгортаючи «культурну революцію», компартійні вожді почали залучати народні маси до обговорення і оцінки новітніх творів літератури та мистецтва. З кінця 20-х років читацькі диспути і конференції проводилися всюди. Не оминула ця практика й Винниченкової «Сонячної машини». Щоб спрямувати диспути в потрібне річище, український компартійний генсек Л. Каганович гостро пройшовся по В. Винниченку в одному з численних виступів.

Шанувальники письменника повідомляли, що диспути проходять успішно, а новий твір став дуже популярним. Але представники влади всіляко підкреслювали «дрібнобуржуазну» платформу В. Винниченка, невідповідність його поглядів інтересам пролетаріату. Терміново була виготовлена і надрукована брошура колишнього колеги по Центральній Раді й одного із засновників уже забороненої УКП Андрія Річицького «Винниченко в політиці і літературі». Дружина сховала її подалі від Володимира Кириловича, але той знайшов, уважно прочитав і зробив у щоденнику такий запис: «Мабуть, твір цей спеціально замовлений після появи “СМ” та її успіху, для боротьби з симпатіями, що можуть виникнути у читачів для мене. Так що завдання дано знищити мене не тільки як політика, але й як письменника. Комічно читати, як це парубча крекче й пнеться біля непомірного завдання»³⁹.

Сам В. Винниченко був високої думки про свій твір. Від 1924 року, коли почалися пошуки видавця, він старався знайти відомого й авторитетного письменника для написання передмови. Перебиралися різні кандидати на цю роль — Моріс Метерлінк,

Обкладинка брошури Андрія Річицького «Винниченко в літературі й політиці» 1928

³⁹ Винниченко Володимир. Щоденник. Т. 3. С. 471.

*Володимир
Винниченко*

Герхарт Гауптман, Ромен Роллан, Анатоль Франс. Усі вони були лауреатами Нобелівської премії з літератури. На Нобелівську премію розраховував і Винниченко.

Цікаво, що в щоденнику Володимира Кириловича надія на присудження цієї премії була висловлена тільки один раз, у запису від 1 березня 1951 року, тобто за п'ять днів до смерті⁴⁰. Письменника можна зрозуміти: сам собі він боявся признатися,

⁴⁰ Сулима Микола. Володимир Винниченко й Нобелівська премія // Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету ім. В. Винниченка. Вип. 27. Серія «Філологічні науки (українське літературознавство)». Кіровоград, 2000. С. 7.

на що розраховує. Бо розумів, що вселюдське визнання залежить від ставлення 18 членів Шведської академії мови й літератури, від багатьох обставин, що визначали результат голосування. Він не сумнівався, що не гірший від багатьох лауреатів Нобелівської премії, з якими був знайомий. Зате сумнівався в тому, що обставини сприятимуть його входженню в гроно обраних.

І все-таки певні практичні кроки до Нобелівської премії з написанням «Сонячної машини» В. Винниченко робив. Які саме, ми не знаємо, тому що в доступних джерелах вони не відбиті. Проте поширилися чутки, зафіксовані С. Єфремовим. Завершуючи свій присуд після прочитання «Сонячної машини», той так «припечатав» свого суперника: «Чув я, що шановний Володимир Кирилович збирається Нобелівську премію одержати за цю кретинську повість, — сміливість і одвага надзвичайні»⁴¹.

1925–1928 роки — це час, коли В. Винниченко підтримував найбільш активні зв'язки з радянською Україною. Приїжджі з України не боялися зустрічатися в Парижі з колишнім лідером УНР. В УСРР в десятках тисяч примірників поширювалися праці письменника, якого називали найбільш популярним у ХХ столітті. Навколо «Сонячної машини» відбувалася пристрасна полеміка. У шкільних і вишівських курсах сучасної української літератури творчість В. Винниченка займала чільне місце.

Офіційно тавра «ворога народу» ніхто з Винниченка не знімав. Проте в обстановці лібералізації економічної і національної політики його не використовували навіть неперекірливий у засобах Борис Волін. Великий моральний авторитет, яким володів Володимир Кирилович на поневоленій більшовиками Батьківщині, дозволяв йому час від часу оприлюднювати думки з актуальних проблем сьогодення. Не мало значення навіть те, що Винниченко не міг друкуватися в радянських газетах. Між Великою і Західною Україною ще не було прикордонної прірви з контрольно-слідовою смугою. В УСРР могли передплачувати західноєвропейську пресу — були б тільки гроші.

Мабуть, найбільшого в ці роки розголосу в Україні набув «Одвертий лист В. Винниченка до М. Горького», датований 20 червня, але опублікований паризькою газетою «Українські вісті» 19 липня

⁴¹ Єфремов Є. Щоденники. 1923–1929 рр. С. 597.

1928 року. Місяць до публікації Володимир Кирилович використав для переписування окремих місць і перевірки викладених у листі фактів. Наприклад, 23 червня він занотував у щоденнику, що одержав телеграму від Катерини Грушевської з найцікавішими місцями листа М. Горького головному редактору видавництва «Книгоспілка» Олексі Слісаренку⁴². Винниченко мав копію листа, але треба було його звірити з версією, що кружляла в Україні.

Події, що закінчилися «Одвертим листом В. Винниченка до М. Горького», почалися 1926 року, коли О. Слісаренко звернувся до автора «Матері» з проханням дозволити скорочення повісті та її переклад на українську мову. Заплановане Слісаренком видання призначалося «для молодняка», як він писав пролетарському письменнику в Сорренто.

М. Горький дозволу не дав. Йому не сподобалося, що текст твору українські видавці бажають скоротити. Не сподобалася йому й сама ідея перекладу «Матері» українською мовою: «Мне кажется, что и перевод этой повести на украинское наречие тоже не нужен. Меня очень удивляет тот факт, что люди, ставя перед собой одну и ту же цель, не только утверждают различие наречий — стремятся сделать наречие “языком”, — но еще и угнетают тех великороссов, которые очутились меньшинством в области данного наречия»⁴³.

Ці слова «буревісника революції» не були випадковими. Відірваний від радянської повсякденності, М. Горький, однак, мав уявлення про наслідки політики коренізації в УСРР, і вони йому рішуче не подобалися. Перетворення української мови на фактичну державну мову в рамках УСРР було найбільшим досягненням «націонал-комуністів». Українізація аніскільки не зачіпала інтересів російськомовного населення, так само як болгар, поляків або німців. Проте російська інтелігенція в Україні вперше відчула себе національною меншиною. Це було незвично, а для багатьох — і неприємно. М. Горький виступав від імені останніх.

Як усі росіяни, він звично користувався рідною мовою в кожному куточку імперії. Коли імперія перетворилася на союз республік,

⁴² Винниченко Володимир. Щоденник. Т. 3. С. 514.

⁴³ Національні відносини в Україні у XX ст. Збірник документів і матеріалів. Київ, 1994. С. 149.

ніщо не змінилося. На чолі СРСР стояли «пролетарські інтернаціоналісти», які відмовлялися від надання будь-якій мові державного статусу. Однак російська мова зберегла фактичний статус державної як мова міжнародного спілкування. Переклади з національних мов російською сприймалися як нормальне явище. Перекладати щось з російської мови на національну «пролетарські інтернаціоналісти» явно не бажали. До того ж українську мову «інтернаціоналісти» взагалі не вважали окремою, тобто національною. Для них вона залишилася, як і до революції, «наречием».

21 червня 1908 року М. Горький на Капрі писав В. Винниченку: «Вы, с Вашей гордой, хорошей душой много можете сделать в этом направлении (развитии украинской литературы. — С. К.), и я желаю Вам скорее найти себя. Рад, что видел Вас таким, каким видел. Люблю малоросса, как и его славную страну, как звучный, мягкий его язык»⁴⁴.

Важко сумніватися у ширості наведених слів. М. Горький писав так, як думав. Та коли малорос ставав українцем і починав вимагати окремого місця для своєї «звучної, м'якої мови» в ряду європейських мов, великорос-«інтернаціоналіст» так само щиро обурювався: як можна «наречие» перетворювати на мову?!

Лист М. Горького О. Слісаренкові від 7 травня 1926 року не був надрукований. Слісаренко тільки показав його у своєму оточенні, цього було досить. Мов пожежа, необережні рядки з листа «буревісника революції» пройшли по всій Україні. Особистий друг В. Леніна, М. Горький був персоналізованим втіленням радянського політичного ладу, хоч постійно жив на італійських курортах. Як можна було в світлі його листа оцінювати реальну вагу ленінської національної політики в Україні?

М. Хвильовий написав нищівну за висновками і величезну за обсягом статтю «Україна чи Малоросія?»⁴⁵. Лист М. Горького до О. Слісаренка фігурував у ній як один з доказів дволикості ленінської політики. Стаття, однак, не побачила денного світла. Друкувати її в УСРР було неможливо. Видати її за межами СРСР, залишаючись в країні, було так само неможливо. І тоді за перо взявся В. Винниченко.

⁴⁴ ЦДАВО України. Ф. 1823. Оп. 1. Спр. 31. Арк. 248.

⁴⁵ Там само. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2257. Арк. 1–102.

«Одвертий лист В. Винниченка до М. Горького» від 20 червня 1928 року став одним з кращиків політичної публіцистики Володимира Кириловича. Наприкінці листа він робив висновок про те, що слова М. Горького в листі дворічної давності випадковими не були. Однак на зустрічі з українськими письменниками в харківському Будинку літератури ім. В. Блакитного 10 липня 1928 року М. Горький представив їх саме випадком, що не мав продовження і пояснювався полемічним запалом. І. Микитенко, який виступав з доповіддю від Всеукраїнської спілки пролетарських письменників, погодився, що той лист був справді «прикрим непорозумінням». Виступаючи від «Плугу», С. Пилипенко скористався нагодою, щоб поставити питання про потребу більш активного перекладу творів російських письменників українською мовою. Йому ніхто не заперечив⁴⁶.

Публікуючи «Одвертого листа...», В. Винниченко ясно розумів, що зводить до нуля шанси на отримання з Харкова дозволу приїхати в Україну. Це не означало, що повернення на Батьківщину перестало бути актуальним. Саме в ці дні, 5 липня 1928 року він занотував у щоденнику: «Вчора якось одразу постала думка: поїхати на Україну без ніякого дозволу дурнів із Політбюра»⁴⁷. А 10 травня 1929 року в щоденнику записано: «Болять старі рани. Рани — туга за Україною, незагоєна, не закрита,

*Машинописна копія
«Одвертого листа В. Винниченка
до Максима Горького».
1926 р.*

⁴⁶ Микитенко Ю. Слідами однієї забутої полеміки // Слово і час. (Київ). 1990. № 6. С. 34.

⁴⁷ Винниченко Володимир. Щоденник. Т. 3. С. 520.

в негоду сочиться сумом. Тільки те, що ще не обірвалося пуповиння, що ще цупко тримаюсь за нього, зм'якшує гострість ревматичного болю»⁴⁸.

Головну свою надію В. Винниченко покладав на М. Скрипника. Він писав йому і посилав рукописи нових праць. Не одержував відповіді, але не ображався.

27 травня 1931 року М. Скрипник озвався. Три абзаци коротенького листа містили в собі вибачення за затягування з відповіддю (мовляв, через зміни у складі його секретаріату) і непевні компліменти на адресу непрочитаного, мабуть, рукопису «Листів до юнака». Рукопис був першим варіантом пізнішого двотомного філософсько-соціологічного трактату «Конкордизм», з якого розпочався відхід В. Винниченка від теорії революційного марксизму. Сліди майбутнього відходу вже відчувалися у ньому⁴⁹.

Підбадьорений відповіддю, Володимир Кирилович 9 листопада 1931 року написав нового листа до М. Скрипника. Він нічого не просив, крім одного: щоб його не вважали ворогом радянської влади. Вказував на те, що духовно вважає себе членом комуністичної партії впродовж семи років, відколи розпочав переговори про повернення⁵⁰.

Діючи в межах власної компетенції, М. Скрипник дав розпорядження видавництвам виплатити авторський гонорар. 28 листопада видавництво «Рух» перевело на особистий рахунок В. Винниченка 31 тис. 450 франків. 31 грудня 1931 року з Харкова було вислано ще 39 тис. 164 франки⁵¹. У листування з Винниченком Скрипник не вступив, бо це вже було б політичним кроком. Висилка певної частки заборгованих видавництвами коштів була просто жестом порядної людини.

У вересні 1932 року В. Винниченко дістав повідомлення від «Руху» про те, що йому висилається чергова частина гонорару. Однак цього разу висилка була заблокована. Скрипник звернувся до А. Луначарського з протестом такого змісту: «Тов. Луначарський, я вважаю, що коли б навіть визнати неможливість виплати

⁴⁸ Винниченко Володимир. Щоденник. Т. 4. С. 75.

⁴⁹ Кошелівець І. Микола Скрипник. Мюнхен, 1972. С. 236–237.

⁵⁰ Винниченко Володимир. Щоденник. Т. 4. С. 304.

⁵¹ Там само. С. 312, 326.

авторського гонорару Винниченкові, то належні йому гроші ні в якому разі не можна конфіскувати на користь російських письменників або російського наркомату».

Протест лише додатково обтяжив М. Скрипника, коли за нього взявся П. Постишев. Сталінський посланець приїхав у Харків у січні 1933 року на постійну роботу як другий секретар ЦК КП(б)У, але мав диктаторські повноваження. Наведену вище цитату з листа Луначарському він використав вже після самогубства Миколи Скрипника, на листопадовому (1933 рік) об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У⁵². Розтринькування державних грошей, фінансова підтримка «ворога народу», вбивання клину між російськими і українськими письменниками — тільки такі висновки міг зробити сталінський опричник з цього людського жесту.

Уважно слідкуючи за радянською пресою, В. Винниченко старався скласти уявлення про життя в Україні. Він розумів, що преса є кривим дзеркалом, але робив власні висновки, часто навіть на основі відсутності, а не присутності інформації. Досить рано Володимир Кирилович зрозумів, що кампанія українізації вичерпується. Під 11 вересня 1932 року в щоденнику зроблено такий запис: «Цікаво: ніколи ніде в радянській пресі ні слова нема про національне питання, про національні відносини, про українізацію. Очевидно, ці питання вже твердо й історично вирішені й не потребують ніякого більше обговорення. Тільки як саме? Чи не так само, як і царський уряд колись “остаточно” вирішив?»⁵³.

Безумовно, тут ми маємо передчуття корінного зламу в політиці центру щодо України. Варто відзначити, що поняття «петлюрівська українізація», запровадженням якого Москва давала сигнал про припинення політичної кампанії, розпочатої у 1923 році, з'явилося тільки наприкінці 1932 року, та й то в секретній постанові. Постанова ЦК ВКП(б) та РНК СРСР про хлібозаготівлі в Україні, на Північному Кавказі та в Західній області від 14 грудня 1932 року мала такий пункт: «Предложитъ ЦК КП(б)У и СНК Украины обратитъ серьёзное внимание на правильное проведение украинизации, устранить механическое проведение её, изгнать

⁵² Червоний шлях. 1933. Ч. 8–9. С. 255.

⁵³ Винниченко Володимир. Щоденники (упоряд. Г. Сиваченко) // Київська старовина. 2000. № 5. С. 70.

петлюровские и другие буржуазно-националистические элементы из партийных и советских организаций, тщательно подбирать и воспитывать украинские большевистские кадры, обеспечить систематическое партийное руководство и контроль за проведением украинизации»⁵⁴.

В обстановці терору голодом, який розпочався на Кубані одночасно з УСРР, була здійснена депортація населення кількох станцій і скасовані здобутки здійсненої М. Скрипником українізації. Відтоді на Кубані запанувала російська мова «як більш зрозуміла для кубанців»⁵⁵. Це була сталінська відповідь на пропозицію М. Скрипника об'єднати Кубань з Україною.

Чи міг В. Винниченко на основі доступних йому джерел інформації встановити, що Сталін розпочав спрямований проти українського селянства терор голодом?

18 вересня 1932 року Володимир Кирилович згадав у щоденнику отриманий лист від видавництва «Рух» з повідомленням про чергову висилку гонорару. Висилка була заблокована наркоматом фінансів РСФРР, але він про це дізнався пізніше. А тоді зробив такий запис: «Гроші цьому злочинцеві й шкідливій людині висилаються. І то в той час, коли страшна скрута на валюту, коли в Україні голод. Через що, для чого, яка логіка в цьому?»⁵⁶. Отже, він знав про голод?

У першій половині 1932 року в УСРР справді спалахнув голод, викликаний зимовими хлібозаготівлями 1931–1932 років. У селян забирали основний продовольчий ресурс — хліб. Ті, хто не мав інших запасів продовольства (картопля, квасоля, сало, фруктові сушні тощо) до нового урожаю, гинули від голоду. Базари припинили існування, бо село не мало продовольства на продаж, а придбати хліб у містах або на новобудовах було неможливо: там панувала карткова система. В українському селі голод припинився тільки влітку 1932 року, тобто з новим урожаем. Голодомор, викликаний каральною конфіскацією всіх продовольчих ресурсів у «боржників» з хлібозаготівель в українських і кубанських

⁵⁴ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. Київ, 1990. С. 293.

⁵⁵ Там само.

⁵⁶ Винниченко Володимир. Щоденники (упоряд. Г. Сиваченко) // Київська старовина. 2000. № 5. С. 70.

селах, розпочався в останні два місяці 1932 року і тривав до літа 1933 року. Отже, голод, про який йшлося у щоденнику В. Винниченка, був звичайним після колективізації станом села. Такий голод спостерігався тоді у багатьох місцевостях СРСР, особливо у хлібовиробних регіонах.

Про становище в Україні В. Винниченко дізнався значно пізніше. Дізнався... і не повірив! Ось запис у щоденнику від 18 травня 1934 року: «З України до Галичини приїхала вчителька, яку взято на інтерв'ю. Вигибло немовби мільйони з голоду. Голод і тепер є! Нищення української інтелігенції, кастрування укр. мови в діловодстві, в установах, університетах — немовби починається перехід на навчання руською мовою, себто русифікація. Укр. мови на вулицях уже не чути. Отже... контрреволюція? Щось підозріло чорно малює “вчителька”»⁵⁷.

Терміном «вчителька», взятим у лапки, В. Винниченко краще, ніж словами, позначив неприйняття негативної інформації з УСРР. Йому справді було важко розібратися у хитросплетеннях підступної сталінсько-постишевської національної політики. Офіційно поширюваний культ Тараса Шевченка, сам Павло Постишев в українській вишиванці замість популярного в більшовицьких вождів напіввійськового френчу, оголошення про переведення столиці республіки знову в Київ — ці факти лежали на поверхні, а не передавалися пошепки. І все-таки, десь через місяць, коментуючи дивну для себе інформацію про появу в Москві ресторанів із джазом, фокстротами, винами та ікрою, він її порівнював з іншою: «А там, на околицях столиць і на околицях Союзу люди їдять людей»⁵⁸. Отже, інформація про голодомор невідступно переслідувала...

Такий детальний аналіз поінформованості В. Винниченка про реальний стан в Україні у 1933 і 1934 роках потрібний, щоб увести у властивий контекст його останні «поворотівські» документи: лист до ЦК КП(б)У від 15 вересня 1933 року і опубліковану 1934 року брошуру «За яку Україну?».

У щоденнику В. Винниченка нема зауважень, безпосередньо пов'язаних з листом в ЦК КП(б)У. Як правило, такі акції він

⁵⁷ Винниченко Володимир. Щоденники (упоряд. Г. Сиваченко) // Київська старовина. 2000. № 5. № 6. С. 85.

⁵⁸ Там само. С. 87.

обдумував завчасно і в письмовій формі. З іншого боку, суть листа відображена у щоденникових записах досить детально, адже йшлося про національну політику Москви в Україні.

Національну політику В. Винниченко брав в суто практичній площині: його вкрай занепокоїли пов'язані з нею самогубства М. Хвильового і М. Скрипника. Сила і переконливість аргументації в цій частині листа були неперевершені. Зовсім не випадково саме ці сторінки були перекладені в ЦК КП(б)У російською мовою із зрозумілою метою: показати Сталіну: «Я не знаю всех условий и причин смерти таких выдающихся и ценных людей на Украине, как Хвильевой и Скрышник, но мне, как и всем, ясно, что произошли они на почве национальных отношений и конфликтов. И если даже допустить, — продовжував Володимир Кирилович, — что только они сами виноваты во всем (как это некоторые стараются представить), то и тогда возникает вопрос: как же это так страшно разрешен национальный вопрос, что такие люди лишают себя жизни из-за него? И какой же силы и безысходности должны быть эти конфликты, если такой во всех отношениях испробованный, верный, честный партийный товарищ как Скрышник не мог найти у своих старых партийных друзей ни мирного разрешения вопросов, ни утешения, ни поддержки, ни снисхождения, ничего иного, видно, как враждебности, которая толкнула его в смерть»⁵⁹.

Наведені рядки обтяжували П. Постишева і Й. Сталіна, який стояв за його спиною, виною у смерті одного з ветеранів комуністичної партії. Далі В. Винниченко, користуючись більшовицьким термінологічним словником, майже прямо звинувачував політичне керівництво у шкідницькому знищенні людських сил. Національна політика більшовиків в Україні кваліфікувалася в листі як об'єктивне відновлення старої царської політики⁶⁰.

Лист В. Винниченка розглядався на об'єднаному листопадівому (1933 рік) пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У окремо від інших питань. Два секретарі ЦК, М. Попов і П. Любченко присвятили тавруванню В. Винниченка спеціальні виступи. Попов, зокрема, назвав його «старим вовком української контрреволюції».

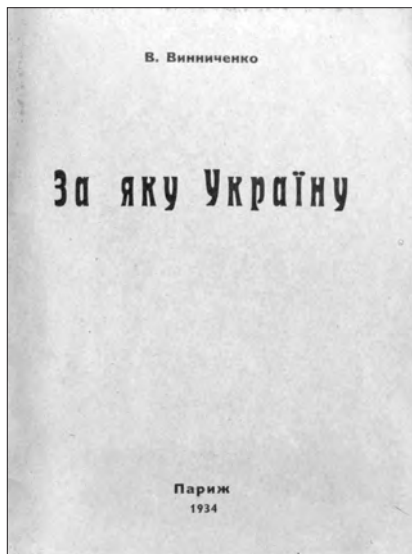
⁵⁹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6205. Арк. 13.

⁶⁰ Винниченко Володимир. Публіцистика. Упоряд. В. Бурбела. С. 161.

З 1933 року твори В. Винниченка більше не друкувалися в УСРР. Твори, наявні у книжкових магазинах і бібліотеках, вилучалися з обігу і знищувалися за актом. Згадувати ім'я В. Винниченка в пресі або на радіо дозволялося тільки в контексті виступів Попова та Любченка на об'єднаному листопадовому (1933 року) пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У. Сталінське табу на позитивне згадування прізвища В. Винниченка протрималося п'ять з половиною десятиліть.

Заключним акордом Винниченкового прагнення повернутися на Батьківщину стала стаття «За яку Україну?». Машинописний текст цієї статті обсягом 44 сторінки був виготовлений у Парижі і розмножений на ротаторі у вигляді брошури. Він розсилався за адресами за вибором автора. Зокрема, 11 лютого 1934 року Володимир Кирилович надіслав її львівській радянофільській газеті «Праця», яка виконувала функції легального прикриття підпільної КПЗУ. Відповідна нотатка в щоденнику звучала так: «Цікаво дуже, чи вистачить сміливості у «Праці» надрукувати мою статтю “За яку Україну?”»⁶¹.

Щоб прояснити це питання, треба хоча б ескізно охарактеризувати зміст статті. Спочатку автор наводив у вільному викладі свій лист в ЦК КП(б)У від 15 вересня 1933 року. Ретельно відтворювався той текст, що його в ЦК КП(б)У переклали російською мовою (так званий «Лист Сталіну»). Далі Володимир Кирилович викривав облудність звинувачень на його адресу, що пролунали на об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У у листопаді 1933 року. І на закінчення ставив питання: що корисніше для українського

*Обкладинка брошури
В. Винниченка «За яку Україну»
Париж, 1934 р.*

⁶¹ Винниченко Володимир. Щоденники. (Упоряд. Г. Сиваченко) // Київська старовина. 2000. № 6. С. 84.

*Володимир
Винниченко
і Микола
Глуценко
з дружинами
та Іван Бабій*

трудового народу: чи гіпотетична буржуазна, самостійна Україна, чи наявна радянська, соціалістична Україна «в тісному союзі з іншими радянськими республіками»? Висновок був такий: «Можна головою ручитися, що українська “самостійна” буржуазна влада так не дбала б за освіту, розвиток, культурність трудящих мас, як це робить тепер радвлада»⁶².

Аналізуючи суспільно-політичний світогляд В. Винниченка, І. Лисяк-Рудницький проти наведених вище слів висловив таке зауваження: «Це писалося вже після того, як “радвлада” виморила в Україні голодом кілька мільйонів т. зв. “трудящих” і коли саме відбувалося масове винищування українських культурних кадрів, включно з усією старою верхівкою КП(б)У. Можна тільки дивуватися, до яких несамовитих абсурдів доводило ідеологічне доктринерство людину, якій не можемо відмовити ані інтелігентності, ані патріотизму»⁶³.

Якби в цей час В. Винниченко знав про голодомор, навряд чи можна було б обмежитися його звинуваченням у доктринерстві. Проте, як було зазначено вище, про голодомор він дізнався тільки у травні 1934 року (і не повірив).

⁶² ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6443. Арк. 41.

⁶³ Лисяк-Рудницький Іван. Історичні есе. Т. 2. С. 107.

Володимир
Винниченко.
Ілюстрація
художника
Л. Каплана
до повісті
Костя Котка
«Істукрев»
1928

Мабуть, не слід дивуватися панегірику на адресу радянської України «в тісному союзі з іншими радянськими республіками». До «тісного союзу» В. Винниченко добре придивився у 1920 році, але потім була українізація. Упереджене ставлення до цієї політики у Винниченка почало змінюватися після 1925 року, коли він побачив результат: національне відродження. Після цього він готовий був забути про первинну й основну для Москви мету українізації — коренізацію диктаторської влади. Більше того, він готовий був, як це зазначено вище, прийняти диктатуру компартійних вождів, якщо вона забезпечила б хай навіть примусове запровадження безкласового суспільства і національне відродження в Україні.

Дивує інше: як він міг недооцінювати реальну силу свого літературного таланту, коли обертав його проти сильних світу сього? Перекладені російською мовою дві сторінки з його листа в ЦК КП(б)У виявилися визначальними для його подальшої долі. Діючи завжди прагматично, Сталін не знищив його, як С. Петлюру, Є. Коновальця або Л. Троцького. Він просто прирік В. Винниченка на забуття.

Тим часом Володимир Кирилович 11 лютого 1934 року задавав собі питання: чи вистачить у редакції газети «Праця» сміливості надрукувати його статтю «За яку Україну?» 21 березня він

занотував, щоправда: сміливець у Великій Україні, хто б надрукував цю статтю, був би розстріляний. А 21 червня 1934 року через свого друга, художника Миколу Глуценка (якого небезпідставно підозрював у співробітництві з ДПУ) він передав півдесятка примірників брошури в радянське торгпредство в Парижі для відправлення дипломатичною поштою в Харків. Він розумів, для кого призначені примірники («для ДПУ, Політбюро і взагалі для начальства, яке нікуди її не пустить»), але все-таки чекав на будь-яку реакцію⁶⁴.

Весною 1935 року В. Винниченко все ще думав, що до нього можуть прислухатися в СРСР. У «Трудовій Україні» — неперіодичному органі партії українських есерів, що виходив у Празі — він опублікував «Одвертий лист до Сталіна і Політбюро ВКП». Задумуючи цей лист, він занотував у щоденнику: «Щоб написати, треба вірити в реальність і корисність такого листа. А віри такої саме й немає...»⁶⁵. Проте написав і опублікував.

Навіть у середині 1935 року Володимир Кирилович цікавився відгуками на брошуру «За яку Україну?». 17 червня він прочитав статтю колишнього члена Центральної Ради Аркадія Животка, який працював викладачем українського вишу в Чехословаччині. Був йому вдячний за коректний тон відгуку і аніскільки не здивований неприйняттям національної державності в радянській оболонці замість «буржуазної»⁶⁶.

Ні в публічних виступах, ні у власному щоденнику В. Винниченко не признався у помилковості своїх комуністичних позицій. Однак І. Лисяк-Рудницький не помиляється, коли стверджує, що він покінчив з марксизмом, хоча до кінця життя продовжував мріяти про «земний рай» — безкласове і неантагоністичне суспільство⁶⁷.

⁶⁴ Винниченко Володимир. Щоденники (Упоряд. Г. Сиваченко) // Київська старовина. 2000. № 6. С. 84–86.

⁶⁵ Винниченко Володимир. Щоденники (Упоряд. Г. Сиваченко) // Київська старовина. 2000. № 6. С. 90.

⁶⁶ Там само. С. 91.

⁶⁷ Лисяк-Рудницький Іван. Історичні есе. Т. 2. С. 107.

Науково-популярне видання

Серія
«Політичні портрети»

Заснована в 2018 році

КУЛЬЧИЦЬКИЙ Станіслав Владиславович

ВОЛОДИМИР ВИННИЧЕНКО

«Бути чесним з собою...»

Наукове редагування *Ю. І. Шаповала*

Редакційна підготовка *Т. Ю. Дяченко*

Художнє оформлення *І. В. Женченка*

Технічне редагування та комп'ютерна верстка
О. Є. Сцібана

Підписано до друку 19.09.2019.

Формат 60×90/16.

Ум. друк. арк. 32,0. Обл.-вид. арк. 26,34.

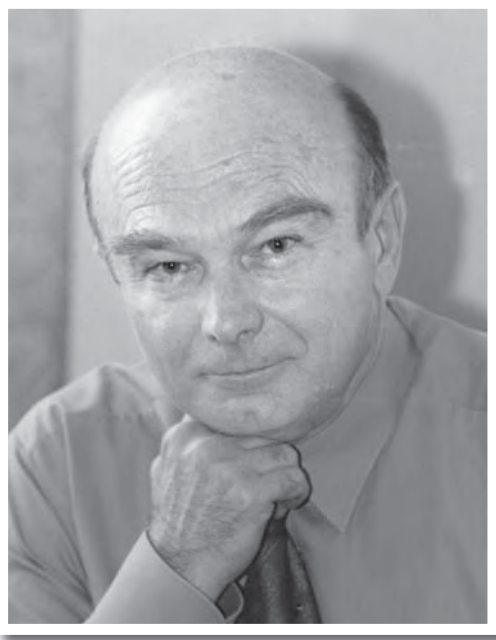
Тираж 1500 прим. Вид. № 1297. Зам. № 9-098.

Державне підприємство —
Видавництво Верховної Ради України
(Парламентське видавництво)
04053, м. Київ-53, Несторівський провулок, 4
тел. 272-05-83, факс 272-10-18
E-mail: radabook@gmail.com

Свідоцтво Держкомінформу України ДК № 2759 від 07.02.2007 р.

ФОП Гудзинський В. Є.

Свідоцтво Державного комітету телебачення і радіомовлення України
ХК № 269 від 23.11.2010 р.

Станіслав Владиславович КУЛЬЧИЦЬКИЙ народився в Одесі (1937), закінчив історичний факультет Одеського університету ім. І. Мечнікова (1959). У 1960–1971 рр. працював в Інституті економіки АН УРСР, з 1972 р. працює в Інституті історії України НАН України. Кандидат економічних наук (1963), доктор історичних наук (1976), професор (1988), лауреат Державної премії України (2001).

У науковому доробку має понад 3000 друкованих праць з історії України XIX–XXI ст. (монографії, розділи в колективних працях, підручники і посібники для вищої та загальноосвітньої школи, довідкові видання, статті в наукових і науково-популярних журналах тощо). Наукова школа — 30 кандидатів і 24 доктори наук.